

Pētījums par Latvijas ekonomiku autoritārisma periodā. Recenzija par Aivara Strangas grāmatu “Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma saimnieciskā politika (1934–1940)”

Jānis Šiliņš

Kārļa Ulmaņa autoritārajam režīmam veltītā historiogrāfija ir plaša, šķiet, ka tā ir viena no visvairāk pētītajām Latvijas vēstures tēmām. Tiesa gan, to pašu diemžēl nevar teikt par režīma ekonomisko vēsturi, sevišķi ņemot vērā padomju okupācijas laikā tapušo darbu tendenciozitāti. Savukārt trimdā tapušie pētījumi, to starpā monumentālais Arnolda Aizsilnieka darbs,¹ kurā liela uzmanība bija veltīta autoritārā režīma saimniecībai, nevarēja balstīties uz pilnīgu avotu materiālu, no kuriem vairums atradās Latvijā. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas ekonomikas vēstures pētniecība diemžēl nav bijusi sevišķi populāra.

Minēto iemeslu dēļ Aivara Strangas monogrāfija “Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma saimnieciskā politika (1934–1940)”² neapšaubāmi ir vērtējama kā būtisks ieguldījums Latvijas ekonomiskās vēstures pētniecībā. Autors pats šo darbu nosauc par turpinājumu iepriekšējai monogrāfijai,³ kurā ievērojama vieta bija atvēlēta Kārļa Ulmaņa režīma periodam. A. Strangas pētījumam ir vairākas spēcīgas puses – plaša avotu bāze (tai skaitā visai plašs arhīvu dokumentu klāsts), ne tikai tīri ekonomisko, bet arī sociālo problēmu aplūkošana,

konsekvence tēmas izklāstā un argumentācijā. Nedaudz mulsoši ir tas, ka nav pilnīgi nevienas tabulas vai diagrammas, kas ir netipiski ekonomisku pētījumu izklāstā. Tiesa gan, šis trūkums bija daudz jūtamāks iepriekšējā pētījumā, kur lasītājam tiešām varēja būt grūti orientēties skaitļu gūzmā.

A. Stranga, pētot K. Ulmaņa režīma saimniecisko politiku, galveno uzmanību ir pievērsis darbaroku trūkumam laukos un rūpniecības ekstensīvajai attīstībai, ko autors nosauc par “*Latvijai vissarežģītākajiem jautājumiem*” (29. lpp.). Līdzās šiem tīri ekonomiskajiem izaicinājumiem, kas lielā mērā bija pārmantoti no 20.–30. gadu Latvijas saimniecības, liela uzmanība ir pievērsta arī Darba Centrāles darbībai un Saimnieciskā dienesta likumam, Latvijas ekonomiskajam stāvoklim Otrā pasaules kara sākumā, kā arī režīma plānsaimniecības tendencēm. Svarīgs, varbūt pat lielākais A. Strangas ieguldījums ir rūpīgā Valsts plāna projekta analīze, kura akadēmiski veikta pirmo reizi. Pētījums skar arī sociālus jautājumus – dzīves dārdzības un darbaspēka izmantošanas ietekmi uz sabiedrības noskaņojumu.

Neapšaubāmi, viens no visstrīdīgākajiem pētījuma aspektiem ir konsekventā un brīžiem pat iznīcinošā K. Ulmaņa režīma kritika, kā arī dzelžainā, varbūt brīžiem ietiepīgā turēšanās pie liberālajām ekonomiskajām teorijām. A. Stranga asi kritizē valsts iejaukšanās mēģinājumus ekonomikā, protekcionisma politiku, brīvās konkurences un brīvā tirgus ierobežojumus. Jāatceras gan, ka šādas tendences bija vērojamas jau pirms K. Ulmaņa nākšanas pie varas (uz to norāda arī autors), tās bija populāras 30. gadu Eiropā, un arī mūsdienās nepastāv ekonomiskās sistēmas, kurās valsts būtu pilnībā atteikusies no regulēšanas.

A. Stranga asi kritizē ekonomikas “latviskošanu” jeb valstiskošanu, valstij pārņemot privātos uzņēmumus, kas mazināja konkurētspēju un radīja veselu ierēdņu

armiju. Tāpat tiek kritizētas plašās K. Ulmaņa laika būvniecības programmas, kas vairoja korupciju, veicināja līdzekļu izšķērdēšanu un galu galā kļuva par smagu slogu visai Latvijas ekonomikai. Kritizēta tiek režīma nespēja risināt akūtās problēmas, atgaidāšanās no tām ar tukšiem lozungiem un solījumiem, cerot, ka tās pašas par sevi pazudīs. Tāpat krietna deva kritikas tiek lauksaimniecības pārmērīgajai subsidēšanai.

Vai visa šī kritika ir pamatota? K. Ulmaņa režīma saimnieciskās politikas aizstāvji noteikti norādītu uz vairāku sekmīgu valsts uzņēmumu darbību. Viens no piemēriem varētu būt Valsts elektrotehniskā fabrika (VEF), kuru A. Stranga savā darbā nepiemin, lai gan tas bija viens no lielākajiem uzņēmumiem Baltijā un pie tam ražoja augsti tehnoloģisku produkciju. Tāpat ne viss, ko būvēja 30. gadu grandiozajās programmās, bija neracionāls. Droši vien Ķeguma HES būtu spilgtākais piemērs, kad būvniecība (turklāt piesaistot ārvalstu finansējumu) bija ekonomiski pamatota. HES palaišana 1939. gada 15. oktobrī atviegloja Latvijas elektroapgādi kara apstākļos un ļāva ietaupīt valūtu.

Ir iespējams diskutēt, un atrast argumentus var pat par labu lauksaimniecības subsidēšanai, kura neapšaubāmi gūlās kā smags slogs uz visu pārējo Latvijas ekonomiku. Dažkārt ir dzirdēts arguments, ka, raugoties no vēsturiskās perspektīvas, Latvijas sabiedrība, iespējams, pateicoties tieši mākslīgi uzturētajai lauksaimniecības nozarei, salīdzinoši vieglāk pārdzīvoja Otrā pasaules kara vētras. Tiesa gan, K. Ulmanis karu negaidīja, un lauksaimniecības subsidēšanai bija pavisam citi motīvi. Viens no tiem bija tīri ekonomisks – iespēja lauksaimniecības produkciju pārdot ārvalstu tirgos un iegūt valūtu. Ļoti iespējams, ka bez lauku subsidēšanas Latvijas rūpniecība būtu attīstījies sekmīgāk, taču nav skaidrs, vai tā varētu būt pietiekami

starptautiski konkurētspējīga, lai nodrošinātu stabilu valūtas iepilūšanu ekonomikā.

Tomēr jāatzīst, ka K. Ulmaņa saimnieciskās politikas kritika A. Strangas monogrāfijā ir labi argumentēta un pārlicinoša. Tā pilnībā iznīcina mītu par “labajiem ulmaņlaikiem”. Lasītājs tiek vedināts uz atziņu, ka K. Ulmaņa režīma reputāciju nākamā paaudžu acīs glāba padomju okupācija. Seši gadi izrādījās pārāk maz, lai sabiedrība pilnībā izjustu K. Ulmaņa saimnieciskās politikas sekas, bet kara šausmas vēsturiskajā atmiņā saglabāja pirmskara laikus kā gaišu un salīdzinoši sekmīgu periodu. Bet vai tā bija tikai ilūzija? 20. gadsimta 30. gados tika panākta pozitīva tirdzniecības bilance, valsts budžets bija sabalansēts, notika neredzēti plaša būvniecība un Latvija vēl arvien bija simpātisks galamērķis lietuviešu un poļu viesstrādniekiem. Tāpat dzīves līmenis nebija nemaz tik zems.

Šeit gan jāatzīmē A. Strangas minētais (par to ir rakstījuši arī vairāki citi autori), ka K. Ulmaņa lielos projektus, grandiozo ierēdņu armiju un salīdzinoši augsto labklājību bija iespējams uzturēt no demokrātiskajā periodā uzkrātajiem līdzekļiem. Tie bija 400–500 miljoni latu, kurus iedzīvotāji bija uzkrājuši 20. gados (16. lpp., sk. arī 17., 21. lpp.). Kā vērtēt rezervju iztērēšanu? No vienas puses, K. Ulmaņa pretinieki varētu teikt, ka šos līdzekļus noteikti varēja izmantot efektīvāk. No otras puses, apoloģēti varētu norādīt, ka padomju okupācijas režīms tik un tā šos prāvus uzkrājumus būtu konfiscējis. Starp citu, varētu arī pieņemt, ka šīs milzīgās latu rezerves nebija viens no iemesliem, kādēļ K. Ulmanis (un arī viņa priekšgājēji) kavējās ar lata devalvāciju.

Lai kā arī mēs nevērtētu uzkrājumu izmantošanas lietderību, skaidrs ir, ka diktatoram K. Ulmanim saimnieciskajā ziņā bija daudz lielāka brīvība un lielākas iespējas nekā iepriekšējiem valdību vadītājiem demokrātiskajā posmā. Tādēļ jo zīmīgāki ir statistiskie dati par nacionālā ienākuma

līmeni Latvijā, kas 1938.–1939. gadā bija aptuveni tajā pašā līmenī vai pat nedaudz zemāks (ja pārrēķinām ārvalstu valūtā) nekā 1929. gadā.⁴ Pat lata devalvācija nenesa gaidīto efektu un spēja atdzīvīnāt Latvijas eksportu tikai uz 1–2 gadiem. Līdz pat Otrā pasaules kara sākumam Latvijai tā arī neizdevās pilnībā pārvarēt globālās saimnieciskās depresijas sekas.

Viena no aplūkojamā pētījuma vājākajām vietām ir reģionālā konteksta trūkums. Pats autors gan norāda, ka K. Ulmaņa režīma salīdzinājums ar Antana Smetonas un Konstantīna Pētsa režīmiem būtu turpmāko pētījumu uzdevums. Tiesa gan, šajā darbā ir atrodami salīdzinājumi ar situāciju Lietuvā. Tomēr tie ir vien epizodiski, it sevišķi salīdzinājumā ar iepriekšējo pētījumu “Latvijas ārējie ekonomiskie sakari”, kur kaimiņvalstu situācijas konteksts deva vērtīgas atziņas. To pašu varētu sagaidīt arī no šī pētījuma, kaut vai tādēļ, ka Igaunija ieviesa valsts monopolu ārējā tirdzniecībā (tāpat rikojās radikālāk par Latviju) un arī nonāca līdz piespiedu metodēm darbaspēka izmantošanā, bet tās saimnieciskie panākumi bija daudz labāki. Kur slēpās Igaunijas panākumu atslēga? Salīdzinoša statistika uzskatāmi pierādītu K. Ulmaņa saimnieciskās politikas nesekmību, jo tieši 20. gadsimta 30. gadu otrajā pusē Latvija attīstības tempu ziņā piedzīvoja izteiktu atpalcību no Igaunijas, Somijas un citām reģiona valstīm.

Nespēja atkopties no saimnieciskās krīzes un pakāpeniskā atpalikšana no kaimiņiem ir divi svarīgi faktori, kas jāņem vērā, izvērtējot autoritārā režīma saimnieciskās politikas efektivitāti. A. Stranga gan tos neaplūko sīkāk, bet min vēl divus – pilnīgu negatavību Otrā pasaules kara izaicinājumiem, kas rezultējās ekonomiskā sabrukumā, un nepieciešamību īstenot radikālas reformas, lai kaut kā izkļūtu no ekonomiskā strupceļa. Viens no soļiem bija Saimnieciskā dienesta likums, ar kura palīdzību

valdība cerēja atrisināt darbaspēka trūkumu laukos. Taisnības labad gan jāpiezīmē, ka šis likums nebūt nebija paredzēts tikai ekonomisko problēmu risināšanai. Tas bija arī efektīvs instruments slēptas mobilizācijas īstenošanai iespējama kara gadījumā. Ņemot vērā Latvijas drudžaino gatavošanos karam 1939. gada rudenī – 1940. gada pavasarī (astronomiski militārie izdevumi, armijas skaitliska palielināšana u. c.), ekonomiskā nepieciešamība patiesībā varēja būt tikai aizbildinājums Saimnieciskā dienesta likuma pieņemšanai.

Otra reforma, par kuru A. Stranga raksta savas monogrāfijas nobeigumā, bija K. Ulmaņa iecere pārskatīt agrārās reformas rezultātus, sadalot lielās vecsaimniecības, kas izmantoja deficīto algoto darbaspēku, daudzās mazās jaunsaimniecībās un ieviešot piespiedu kooperāciju. Šāda iecere ir patiesi skandaloza, kaut arī tās īstenošana bija grūti iedomājama un grūti realizējama. A. Stranga raksta:

“Kaut ko tik radikālu nekad savā programmā nebija paredzējuši pat Latvijas sociāldemokrāti. Ulmanis pamatoti atzina, ka šāds plāns, ja tas tiktu publiski izklāstīts, noskaņotu pret viņu “lielsaimniekus” – aizsargus, kuri bija viņu aizveduši līdz varai 1934. gadā, bet, uzzinot viņa ieceres, varbūt sāktu pat plānot “puču pret puču” – pret savu “vadoni”.” (256. lpp.)

Ja K. Ulmanis tik tiešām apsvēra šādu iespēju, kas draudēja pat ar režīma sabrukumu, tad tas tikai apliecina, ka viņa īstenotā saimnieciskā politika bija pilnībā izgāzusies.

Izdabāšana strādniekiem un interese par viņu stāvokli, par ko tik plaši rakstīts pētījumā, ekonomikas valstiskošana, Valsts plāna izstrādāšana, milzīgās subsidijas un iecerētā zemes reforma varētu likt jautāt – vai gadījumā K. Ulmanis nebija sociālists? Vai varbūt viņš gribot vai negribot gatavoja Latvijas sabiedrību padomju okupācijai, kura nesa gan totālu valsts kontroli, gan lauksaimniecības kolektivizāciju? A. Stranga raksta, ka, viņaprāt, autoritārā režīma saimnieciskā politika bijusi tuvāka valsts sociālismam, nevis kapitālismam (19. lpp.). Tomēr šķiet, ka K. Ulmanis vienkārši turpināja tendences, kas bija noformējušās jau 20. gadu beigās un 30. gadu sākumā. Turklāt darīja to ļoti netalantīgi, tuvredzīgi un neizlēmīgi. Galu galā Saimnieciskā dienesta likumu pieņēma vēlu un tā arī nepaspēja ieviest dzīvē, zemes reforma palika tikai nenoformulēta iecere, bet ekonomikas valstiskošana galvenokārt kalpoja režīma politiskās atbalsta bāzes nostiprināšanai. Šķiet, ka tieši reaktīvā politika, izvairoties no izlēmīgas rīcības, un stratēģiskās vīzijas neesamība noveda Latviju pilnīgi bezcerīgā ekonomiskā situācijā Otrā pasaules kara sākumā.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ ARNOLDS AIZSILNIEKS. Latvijas saimniecības vēsture 1914.–1940. Stokholma 1968.
- ² AIVARS STRANGA. Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma saimnieciskā politika (1934–1940). Rīga 2017, 269 lpp., šeit 272 lpp. ISBN 978-9934-18-238-9.
- ³ AIVARS STRANGA. Latvijas ārējie ekonomiskie sakari. 1919.–1940. gads. Attiecības ar lielvalstīm (saimnieciskie, politiskie, diplomātiskie aspekti). Rīga 2015.
- ⁴ Ekonomists, 01.10.1930., 774. lpp.; Ekonomists, 15.09.1931., 593. lpp. (rakstam pievienota redakcijas piezīme, ka tā nepiekrīt visiem autora aprēķiniem); Ekonomists, 31.08.1933., 560. lpp.; Jaunākās Ziņas, 21.08.1936., 7. lpp.; Kurzemes Vārds, 29.03.1939., 1. lpp.